

Jakov SABLJIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera

UDK 821.163.4.09-31

IMAGOLOŠKI ASPEKTI ROMANA *OGLEDALO* IGORA ĐONOVIĆA

Analizom imagoloških aspekata povijesnog romana *Ogledalo* (1996) Igora Đonovića nastojat će se otkriti kako se semantika teksta autorskom intencijom usmjerava prema specifičnim pripovjednim ciljevima koji osciliraju između želje za potvrđivanjem europskosti, ali i vlastitosti crnogorskog nacionalnog identiteta. U tom smislu Đonovićev roman predstavlja recentni prijelaz crnogorske tekstualnosti iz funkcionalne ideologemičnosti jezičnog znaka u estetski utemeljenu antiideologemičnost. Također će se na primjerima pokazati kako su pripovjedni ciljevi u romanu bili osobito usmjereni na tekstualnu dekolonizaciju, odnosno dekonstrukciju usmenoknjiževnog nasljeđa kao u Crnoj Gori duboko ukorijenjenog civilizacijskog koda.

IGOR ĐONOVIĆ I NAJNOVIJI NARAŠTAJ CRNOGORSKIH PROZAICA

Na prijelazu iz XX. u XXI. stoljeće o crnogorskoj se književnosti, i to prije svega prozi, počelo govoriti kao o incidentu, slučaju ili ju se pak uopćeno određivalo uz pomoć opisnih etiketa poput na primjer "crnogorskog književnog promiskuiteta" (Jovanović, 2005: 32). Za sadržajnu elaboraciju takve kritičarski ponešto pretenciozno karakterizirane tendencije simptomatičan je crnogorski pisac Igor Đonović¹ koji u svojem

¹ Igor Đonović rođen je 1966. na Cetinju. Život je izgubio nesretnim slučajem 1994. Studirao je "srpskohrvatski jezik i jugoslovensku književnost" na Filološkom fakultetu u Beogradu. Pored proze, pisao je kratke eseje i poeziju. Roman *Ogledalo* pronađen je u njegovoj ostavštini.

dnevničkom zapisu izdvojenom kao uvodnik naglašava da bi njegovo djelo trebalo biti “evropski roman koji će u sebi imati jednu tanku nacionalnu nit, veoma tanku” (Đonović, 1996: 6). Takva pozicija o pripovijedanju sukladna je autorskoj politici izbjegavanja neposrednog ideološkog angažmana, a ideja da crnogorska književnost zasluženost postane dijelom baštine europske i svjetske kulture izraz je znanja o pisanju kao iskazivanju stajališta i želja. U tom smislu treba shvatiti naglašavanje **razumnog** i **konstruktivnog**² pripovijedanja (6) suptilno prožetog nacionalnom problematikom u službi privlačenja stranog čitatelja te buđenja interesa za nepravredno zapostavljenu crnogorsku knjigu. Prema tome, Đonović je zaokupljen: a) percepcijom i recepcijom djela, tj. onim o čemu piše, pa tako prevažna povijesna i društvena problematika mora biti pažljivo obrađena, te b) onim kako i komu piše pa ga obilježava spisateljska samosvijest koja vodi računa i o čitateljima i o problemima šire recepcije. Takvim formulacijama Đonović artikulira svoju usmjerenost prema tekstualnoj tranziciji ili poetološkoj smjeni u kvalitativnom smislu, a može se reći i da sve odrednice njegove uvodne riječi tvore svojevrsan autopoetički književni program koji bi se mogao smatrati književnim programom svih njegovih naraštajnih suvremenika kao što su: Balša Brković, Andrej Nikolaidis, Milovan Radojević, Dragan Radulović, Ognjen Spahić i dr. U drugoj polovici devedesetih godina XX. te u nultim godinama XXI. stoljeća navedeni crnogorski pisci bili su svjesni svoje aktualnosti, dinamičnog iskoraka u nove narativne i tematske prostore te svoje uloge u prekidanju s obrascima tradicionalističkog diskursa. U tom pogledu riječ je o iznimno važnom periodu crnogorske književnosti koji se oformio po svojim netom navedenim sastavnicama književnoga djelovanja mlađeg naraštaja romanopisaca, a koji je svojim postojanjem povratno utjecao na nastavljanje procesa daljnjeg tkanja teksta crnogorske književnosti.

KONTEKSTUALIZIRANJE ROMANA

Roman *Ogledalo* uzoran je primjerak recentnog crnogorskog romana jer funkcionira kao rekapitulacija dugo vremena u interesu “viših” ciljeva često prešućivanih tema koje se nastoje detabuizirati. Riječ je o revizionističkoj narativizaciji tema koje su Đonoviću dovoljno zanimljive da bi mogle “natjerati inostranca da zaviri i vidi o čemu se radi ne samo tu nego i u

² Istaknuo J. S.

ostalim dijelovima crnogorske književnosti, koja je surovo utopljena u neke nacionalne podjele i kojoj je na taj način učinjena nepravda” (6). Prema tome, roman se objašnjava kao fikcionalna isplata duga dotad slabo ili gotovo nikako dotaknutim sadržajima koji se u zbilji shematično opetuju: “Mislim da ovim romanom (ako nastane) neće biti rečeno puno toga što je novo” (5). No unaprijedno osviještenim aktom pisanja roman dobiva simbolički status iskupljenja deskribiranjem nacionalne rascijepljenosti koja, paradoksalno, kao vrhunska tema trenutka nepravedno zapostavljenoj književnosti zasluženno osigurava mjesto u europskoj literarnoj republici.

Prethodni citati ujedno su i dijelovi uvodnika koji ima ulogu objašnjenja nastanka autorove stvaralačke ideje te je zato naslovljen “Umjesto predgovora (*Iz dnevnika*)” s navedenim nadnevkom 21. 04. 1992 (5). Dnevnički ulomak uvodnički uklopljen u inicijalni dio romana postaje eksplikacijski sažetak poetičkih sastavnica namjeravanog djela. Takav uvod znači da autor, koji svojim imenom potpisuje dnevnički izvadak, na jednom mjestu i u okvirima vrlo ograničenog tekstovnog prostora objašnjava sljedeće poetičke odrednice:

- a) formu,
- b) temu i vrijeme radnje,
- c) društveni kontekst,
- d) temeljni način oblikovanja pripovjedne građe,
- e) žanr,
- f) autorsku namjeru.

Donović pojašnjava da se dvoumio između dvaju načina formalne organizacije teksta, u oba slučaja tematski zaokupljenog pretresanjem crnogorskih povijesnih dvojba i pojedinih (polu)istina. Pri tom se Donović odlučio za sadržajno supostavljene, ali razmjerno samostalne i različite fabularne dionice u obliku prozne tematizacije razgovora ili, točnije, uzajamne ispovijedi dvojice komita vremenski smještenih u vrijeme balkanskih ratova početkom XX. stoljeća. Ti su dijelovi pripovjedno uokvireni uvodnom napomenom autorskog pripovjedača te zadnjim poglavljem u kojem je vrijeme radnje locirano na izmak samog stoljeća. Autor se odlučio za potonju mogućnost jer mu je postupak uokviravanja dopustio veće discipliniranje građe uz istodobno “više sloboda i mogućnosti rasplinjavanja” (5). “Sloboda” i “rasplinjavanje” apstraktne su poetičke odrednice uglavljene u vremenu sazrelog za zamah literarne detabuizacije crnogorskog nacionalnog kompleksa te njegove prošlosti, sadašnjosti i

budućnosti, vremenskih dimenzija kojima se pripisuju oznake identičnosti i cirkularnosti. Takvim procesom negativno-regresivne temporalne karakterizacije obuhvaćene antropološke dimenzije crnogorstva Đonović se pridružuje slično oblikovanim historiografskim matricama koje su ispisali, primjerice, Miljenko Jergović (*Dvori od oraha*, 2003; *Gloria in excelsis*, 2005), Igor Štiks (*Dvorac u Romagni*, 2000) i Predrag Sekulić (*Made in Yugoslavia*, 2002; *Harem*, 2004). No u *Ogledalu* naglasak se s negativnog izjednačivanja egzistencije u njezinoj uvijek istoj *vremenitosti* prebacuje na kružnu istost crnogorskog identiteta koji generira različita *prostornost*. Amerika i Rusija kao poprišta zbivanja nisu pripovjedno uobličena (samo) zbog zgodnog poklapanja svjetskih imigracijskih odredišta s europejstvom suvremene crnogorske književnosti koju Đonović neskriveno priželjkuje i u smislu kulturno-baštinske afirmacije. Amerika ili Zapad te Rusija ili Istok funkcioniraju kao kulturološki konteksti u kojima se rubnost crnogorskog iseljeničtva izjednačuje ocrtavanjem gotovo simetričnih pozicija njihove izdvojene “drugosti”. Raskrinkavanje proizvodnje identiteta ovisno o prostorno-vremenskim okvirima njegove smještenosti jedan je od dokaza protiv pripisivanja kompromitirajuće agresivne angažiranosti autorovim spisateljskim namjerama u smislu pojednostavljenog shvaćanja svodivog na preslikavajući odnos referentne zbilje kroz prizmu favorizirane ideološke pozicije. Ta pozicija postoji i moguće ju je svesti na jednu riječ – **crnogorstvo**. Ono je u romanu neosporno eksplicitno posredovanjem pričanja reprezentativnih figura iz naroda, ali nije ograničeno jednodimenzionalno budući da se premrežuje postmimetičkom strategijom pri-kazivanja izvorišno tuđeg, ali i domaćeg ontološkoga konstruktivizma tematiziranog u okvirima prikladnog žanra historiografske fikcije.

Đonović konzekventno razdvaja žanr povijesnog romana od ikakvih nacionalističkih pretenzija što upućuje na oprez vezan uz opasnosti dugoročne traume nedovršenog utemeljenja crnogorske nacije / države / jezika. Riječ je o instancijama koje se i više nego često u pokušajima identitetnog samooblikovanja povezuju s devetnaestostoljetnim (zlo)rabljenjem povijesnog romana kao hijerahijski povlaštenog žanra upravo zbog visokog stupnja njegove moguće izrazito društvene angažiranosti i pridavanja naivnih didaktičkih svrha. Osim toga, Đonović uvodi razlikovnicu *svjetovni roman – duhovni roman*, određujući *Ogledalo*, u skladu s drugom odrednicom, kao roman-ogledalo crnogorskog duha, mentaliteta i tradicije, istodobno izražavajući strah zavodljivosti tematske preokupacije povijesnim kao životnim literarnim i komentatorskim

opredjeljenjem (6). Izbjegavajući bilo kakav oblik autorske i romansijske preuzetnosti, Đonović pisanje romana shvaća kao misiju u koju se mora otisnuti jer se potreba za njezinim ispunjenjem dugo taložila u njemu samom od kojeg prema vlastitom priznanju ima mnogo boljih pisaca (7). Budući da slične konstrukcije u uvodnim dijelovima književnih djela obično imaju status toposa autorske skromnosti, Đonović smještanjem takve izjave u dnevnički / intimni diskurs, kojem se funkcionalno prenamjenjuje uloga objašnjavačkog uvoda u roman, naglašenije svraća pozornost na vlastite autorske ciljeve i iskrenost nužnoga pokrića za njihovo doseganje u pokušaju pripovjedalačke realizacije.

(DE)KONSTRUIRANJE STEREOTIPA U CRNOGORSKOM I RUSKOM KULTURNOM KONTEKSTU

Radnja romana ravnomjerno je podijeljena na dvije fabularne okosnice čiji su nositelji naratori imenovani kao Mašan i Jovan. Obojica “brdareći” nakon smrti kralja Nikole Petrovića prkose novouspostavljenoj vlasti odani starom uređenju i tradiciji. Iščekujući daljnje sukobe iznose jedan drugom svoje životne storije koje postaju reprezentativnim primjercima na temelju kojih se egzemplarno mogu uočavati neuralgične točke starije / novije crnogorske historije. Tako Mašan kao kadet koji je poslan na školovanje u Rusiju izvještava o svojim nadama i strahovima koji su ga snašli u tuđini nastojeći pri tom raskrinkati stereotipe i predrasude koje je afirmirala tradicija nedodirljivoga “čojstva”:

pokušavam da napravim raskid s lažnijem moralom, sa lažima o idealnijem junacima na koje nikad nije pala ni dlaka, koji nikad ne prozboriše ružnu riječ i ne učiniše lošu stvar, kojima niko ništa ne može, koji su nedodirljivi, bezosjećajni i tvrdi ka da su od čelika, kojijema nikad srce ne zatrepta, suza ne kanu i koji nikad ne pogledaše tuđu ženu, a sve to radili su često samo što se o tome nije valjalo pričat da se ne bi pokvarila lijepa slika o njima ili stvorila ona druga – ružna, koja ih stavlja u redove besprizornijeh.

Vazda sam se trudio da u Rusiju pokažem kako su i Crnogorci ka i ostali ljudi, da i oni plaću, smiju se, kopaju, muče se, čuvaju decu i stoku i da nijesu Špartanci iz priča niti to žele bit, a i za Špartance sumnjam da su bili ka što su ih opisali no su i oni morali činjet još ponešto do rata i stvari vezanijeh samo za rat. U rusku prijestonicu to nijesu lako primali ili nijesu šćeli čut. Oni su mi sa te strane bili glupi. Nijesu umjeli razumjet Crnogorca za ralom, sa sjekijerom ili kosijerom u ruke; znali su samo za Crnogorca

ratnika, za njegove puške, džeferdare, sablje i okinute turske glave koje se ne kidaju već pedeset godina (70).

Upravo za roman *Ogledalo* karakteristični su takvi i slični ulomci s apelativnom ulogom, tj. posrednim pozivanjem domaćeg i stranog čitatelja na nužnost literarne destereotipizacije semantičke strukture čojstva. Kao što je vidljivo, postupak je istodobno usmjeren na dvije pogubne inačice imagoloških konstrukata – **autostereotipe** i **heterostereotipe**. Ponajprije treba istaknuti prve navedene, tj. slike koje zajednica ili skupina stvara o samoj sebi. Riječ je o tom da se u skladu s crnogorskom ratničko-plemenskom ideologijom i strogim, tradicijski posvećenim kodeksom oblikuje nadindividualni etički model kojem podliježe imaginiranje o samom sebi pa se takve slike nazivaju autostereotipima. Budući da se najveći broj sociokulturnih zapreka vezuje uz crnogorski nacionalni mit koji izrasta iz epske i herojske patetike, u crnogorskoj književnoj tradiciji nastajala je poetika uvjetovana oblikovanjem monolitnih i plošnih likova podložnih predvidivom postupanju, automatizmu ponašanja i potisnuću njihove izrazitije tjelesne, čulne i osjećajne dimenzije (Bečanović, 2006: 348). Zbog toga pripovjedač Mašan i naglašava proces naturalizacije razmišljanja o Crnogorcima kao junacima “kojijema nikad srce ne zatrepča, suza ne kanu” i “koji nikad ne prozboriše ružnu riječ i ne učiniše lošu stvar”. Naravno, cilj je takvog ponašanja utvrđivanje čvrstog kolektivnog identiteta koji kanalizira želje kao što je estetizacija egzistencije po pravilima epskog shvaćanja svijeta, ali i strahove kao što je krhkost fizičke i emotivne konstrukcije maskulinog subjekta. Komentar iz Đonovićeve romana izniman je primjer po tom što omogućuje zamjećivanje mehanizama kojima želje i strahovi “stvaraju imagologiju, imagologija stvara ideologiju, ideologija stvara diskurs, diskurs stvara stereotipe kao posljednje, okamenjene identifikacijske točke, koje se naknadno naturaliziraju, tj. pretvaraju u prirodne i autentične biti” (Oraić Tolić, 2006: 30). Pripovjedač zato namjerice u autokomentaru progovara o motivskom odabiru koji strukturira njegovo izvještavanje protkano prešućivanjem, zatamljivanjem i tabuiziranim emotivnim polom “lirike” svakodnevnog života u kojem nema nema mjesta objektivnom pripovijedanju o “epski” stiliziranim junaštvima: “sigurno te čudi što pričam o čišćenju lišća, snijega, vode, spremanju tuđijeh kreveta, služenju kod tuđijeh ljudi, strahu, jezi i neprijatnijem osjećanjima” (69).

Osim toga, poništava se i isključivost visokoga etičkog vrednovanja

likova te s njim skopčane retorike usmenoknjiževnoga pjevača. Humanizirano preispisivanje epskoga izraznoga koda zamjetno je po Mašanovoj uporabi subverzivnog rječnika iz nižih registara pučkoga humora koji je obilježen koprolalijom i vulgarizmima: “Svi pamte Vuka Mandušića ka velikoga junaka, svi pamte njegov prelomljeni džeferdar, poneko pamti i njegove suze za tijem džeferdarom, ali niko ne pamti bale koje su mu curile preko usana dok je sanja kumu – milu snahu Milonjića bana (posprdno).” (70) I dalje: “među (...) ližisahane koji zajedno pišaju u jednu tikvu ne radeći ništa (...)” (82); “za pare bi i guzice dali (...)” (96) itd. Denunciranje konstruirane kulturne mito-logije i jezičnom oštricom u službi je raskrinkavanja svake univerzalističke logike koja se teleskopski stvara odozgor prema dolje kao kontinuitet kulturnih, socijalnih i kognitivnih generalija poput patrijarhalnog kodeksa ponašanja i jezika ratničko-plemenske paradigme. Takvom univerzalizmu suprotstavlja se kontinuitet kulturno manje posredovanih, mikroskopskih narativnih partikularija kao što su: tijelo, strah, bol, svakodnevnica, razgovorni jezik itd. U tom kontekstu Mašanov komentar kritika je folklorne kulture u kojoj je društveno iskustvo značajnije od osobnog i u kojem proizvodnja standardiziranog i jedino prihvatljivog modela egzistencije potire individualane, “neslužbene” mogućnosti ostvarenja izvan stabilizacijskih i homogenizacijskih silnica podvrgavanja konzervativnom društvenom poretku.

Druga inačica konstruiranja identiteta odnosi se na imaginarne slike koje izvorišno jedna zajednica, skupina ili pojedinac stvara o drugim zajednicama, skupinama ili pojedincima pa se nazivaju heterostereotipima.³ Iako je Donović odabrao formu povijesnog romana ideološki se svrstavši na stranu obespravljenog crnogorstva, pripovijedanje ipak nije sveo na didaktično domoljublje obilježeno nacionalističkim pretenzijama koje književnu riječ podređuju političkom programu. Vidljivo je to i u izjednačenju “zasluga” koje u stereotipizaciji pripisuje ne samo domaćoj sociokulturnoj klimi epskogenosti i guslarstva, već i pasivnom, gotovo kolonijalnom percipiranju karakterističnom za ruski društveni kontekst, a uzrokovanim posredovanjem srpskog centra moći kojem (je) politički odgovara(la) okamenjena slika o crnogorskoj “neciviliziranosti” utemeljenoj na zastarjelim obavijestima i predrasudama o Crnoj Gori kao

³ O literarnim stereotipima o Crnogorcima s naglaskom na engleskim izvorima usp. primjerice u: Goldsworthy, Vesna. 2001. *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.

poslovičnoj zemlji ratnika, narikača, zaostalosti, sirovosti i surovosti. Uostalom, zbog toga je roman i nastao jer Crnogorci “nijesu Špartanci iz priča niti to žele biti” (70).

Za tradiciju ruskog imaginiranja crnogorstva osim npr. citata iz *Ane Karenjine* (1875-1877) Lava Nikolajeviča Tolstoja⁴ indikativan je primjer ruskog pomorskog oficira Vladimira Bronevskog koji je Crnu Goru 1807. usporedio sa Spartom tvrdeći da je u njoj “vidio republiku u doslovnom smislu riječi, domovinu istinske slobode gdje običaji zamjenjuju zakon, junaštvo čuva slobodu, mač osvete sprječava nepravdu”⁵ (Čagorović i Carmichael, 1998: 65). Takva karakterizacija mnogo duuguje viziji disciplinirane Sparte Jeana Jacquesa Rousseaua u odnosu na moralno posrnulu Atenu (Rousseau, 1978: 19, 67) iz njegove “Rasprave o podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima” (“Discours sur l’origine et les fondementes de l’inégalité parmi les hommes”, 1755). I sam Petar II. Petrović Njegoš u “Gorskom vijencu” opetuje i utvrđuje tako konstruirane koordinate **utopiografije**⁶ suprotstavljajući dekadenciju Venecije čojstvu Crne Gore (Njegoš, 1990, stihovi 1385-1692). No za razliku od takve tradicije imaginiranja najnovije crnogorske romane obilježuje **antiutopiografija**. O tom, primjerice, svjedoči Đonovićevo dekonstrukcija mehanizama mitologizacije / mistifikacije crnogorskih ljudi i prostora, potom distopijska projekcija Crne Gore u romanu *Auschwitz Café* (2003) Dragana Radulovića te napokon privatna, za razliku od one službene u “Gorskom vijencu”, vrijednosno obrnuta verzija Njegoševa imaginiranja geoantropoloških karakteristika na relaciji *Venecija – Crna Gora* u romanu *Harem* Predraga Sekulića (Sekulić, 2004: 14).

Valja istaknuti da Đonovićevo osporavanje tradicionalnoga kompleksa crnogorskoga čojstva i herojstva nije prodor u područje dotad neobuhvaćeno kritikom kanonizirane društvene regulative, konvencija i

⁴ Citat je sljedeći: “No što, kakvi su Crnogorci. Od prirode borci” (Tolstoj, 2004: 680).

⁵ S engleskoga preveo J. S.

⁶ “Poput kakva prividenja Sparta je bila izvor zapadne tradicije političke utopiografije. Atenski mislioci sokratskog usmjerenja držali su Spartu dovoljno različitim i udaljenim mjestom na koje su projicirali svoje težnje za domaćim radikalnim političkim promjenama, a takvo razmišljanje slijedili su mnogi kasniji mislioci, uključujući i Rousseaua.” (Cartledge, www: 2008) S engleskoga preveo J. S.

vrijednosti.⁷ Tako je, primjerice, u *Lelejskoj gori* (1957) Mihaila Lalića tradicionalni socijalni kontekst i dalje obilježen epsko-ratničkim, mitskim modelom svijeta, ali i modificiran aktivacijom inače potisnute tjelesne / čulne komponente lika. U romanima Miodraga Bulatovića kao što su *Heroj na magarcu* (1967) i *Rat je bio bolji* (1968), navedeni crnogorski sociokulturni kod izložen je procesima posvemašnjega izvrtanja i groteskizacije pa čitav herojsko-ratnički sustav biva izvrnut naglavce: “tako se čojstvo pretvara u nesojstvo, reč u laž, smisao u besmisao, snaga u slabost, i konačno delo u zlodelo” (Bečanović, 2006: 349). Igor Donović nastavlja takvu poetiku osporavanja, ali u skladu s postupcima i implikacijama izrazito postmoderne provenijencije, s tim da njegov roman zbog toga nije eksplicitno postmodernističan. Postmoderna kao kulturna paradigma osobito je zainteresirana za konstruiranje historiografskoga / literarnoga teksta, povijesnoga / fikcionalnoga subjekta, ideoloških konstrukcija, povijesno i kulturno uvjetovanih diskurzivnih formacija pa na tom tragu *nacija* postaje *naracija* – priča o kolektivnom identitetu (Oraić Tolić, 2006: 30). *Ogledalo* je ogledni tekstualni uzorak na temelju kojeg je moguće uočiti kako identitet (klasni, etnički, rodni, nacionalni ili civilizacijski) nije pitanje neke unaprijed same po sebi dane biti, već tvorba koja se oblikuje i posreduje, među ostalim, ideologijom, uopćavanjima, predrasudama, politikama diskriminacije, nacionalnim simbolima, stereotipima itd.⁸ Dakako, riječ je o postmimetičkoj strategiji **virtualizma** kojom se literarnim sredstvima uočavaju protokoli transformiranja imaginarnog u realno te njihovo izjednačivanje. Upravo takvom politikom postmodernoga čitanja zbilje u okvirima specifičnih tematsko-žanrovskih pristupa i upotreba i Donovićev roman može se pridružiti ostalim književnim tekstovima crnogorskih pisaca koji općenito pišu po načelima

⁷ “(...) kultura dvadesetog veka bespoštedno razara epske, herojske modele egzistencije, pa i u crnogorskoj književnosti dolazi do razgrađivanja semantičke strukture čojstva i junaštva.” (Bečanović, 2006: 347)

⁸ Da imagologija crnogorskog sociokulturnog koda ni s hrvatske strane nije nevina pokazuje primjer iz monografske studije o crnogorskoj epici naslovljene *Junak pera hrvatskog književnika* Mate Hanžekovića: “Izgrađeni, čitavi, vebelni u herojskom zanosu, zatočnici najčišće slavenske etike, stvaraoči najljepše slavenske epike, savršenije od Ilijade i onih spjevova viteških vjekova, bezbrojni Leonide, vitezovi smrti, krasnici, srce i krv narodnih gusala, istupaju pred nas u nepreglednoj povorci, i mi, upознаvajući ih, ostajemo bogatiji senzacijama spoznaje o sačuvanosti Helade u brdimima. Prolaze orlovski likovi sa vedrinama neba na čelu, ponosni, sa zvijezdama slave u ostrim očima, branitelji krsta i pravde (...)” (Hanžeković, 1938: 113).

razotkrivanja konstruiranja zbilje / granice / identiteta (prije svega, u romanima Andreja Nikolaidisa, Dragana Radulovića i Ognjena Spahića). Ti tekstovi ujedno su pogodni za imagološku analizu u skladu s kojom tekst nije univerzalna, izvanvremenska i od predrasuda lišena kategorija budući da se tekst ovdje smatra proizvodom svojega vremena i njemu odgovarajućeg društvenog okvira.

Oblicima proizvedenosti mogu se u *Ogledalu* shvatiti i ostale referencije na (uvijek istu) sudbinu crnogorstva, i to preko njegova konstruiranja ovisno o društvenim uvjetovanostima trenutka i odnosima moći u procesu pridavanju značenja. Mašanov ideološki protivnik i siva eminencija koja zlorabi svoj nadređeni položaj utjelovljeni su u liku srpskog kapetana Gligorića. Primjenom terminologije postkolonijalnih teorija utvrdivo je kako Gligorić u svrhu političkoga podvrgavanja, potom izražavanja nadmoćnosti i ostvarenja aspiracija Srba na dioništvo u skup povlaštenih naroda od Mašana konstruira tipičan kolonijalni subjekt. Hegemonizam na djelu dvolično se opravdava izjednačivanjem s ostalim već oblikovanim *subjektima* istoga tipa, a pri tom se upotrebljava tipična terminologija kolonizatorskoga diskursa (“sluga”, “pravi kršni Crnogorac”, “domorodačka odijela”, “provincija”, “kolonija”). Takav diskurs formira centrizam povlaštene pozicije govorenja kao kvaziimperijalističke prakse poželjnoga svrstavanja “ukroćenih“, podređenih *subjekata* svedenih na objekte dekorativne živopisnosti i demonstracije sile njihovih “vlasnika” i osvajača:

Ponudio me da sjednem i otvorio oni paket. U njega je bila zapakovana najljepša crnogorska roba, kakve još nijesam gleda nako u gospodara; uz nju su bili još jedan levor i jatagan. Reka je kako neće da ga bilo ko služi, nego treba da se vidi kako mu je sluga pravi kršni Crnogorac, koji podiže ugled svojega pretpostavljenoga i svijeh koji se nalaze u njegovu blizinu. Po njegovijem riječima nije to bilo ništa neobično, jer ću uskoro videt kako na visoke prijeme predstavnici turskoga sultana, engleskoga kralja, francuskoga i austrougarskoga cara, isto tako, imaju zaštitnike obučene u njihova domorodačka odijela koja potiču iz Egipta, Indije, Alžira i Bosne – provincija koje su imale status njihovijeh kolonija (41).

U očima visokog petrogradskog društva Mašan postaje inkarnacija crnogorskog stereotipa u najčišćem obliku. Ozbiljena fikcija svoj uspjeh duguje Gligorićevu inzistiranju na što većem stupnju autentičnosti pa Mašan pušta brkove, petrogradskim ulicama hoda s oružjem zataknutim

za pas “ka da se nalazi u svoje planine” (43) te na prijamima “ka papagaj ponavlja istu priču, iste bojeve, iste doživljaje i iste muke i radosti” (43). Ako srpski kapetan takvo oblikovanje prikladnoga identiteta opravdava političkim oportunizmom i željom za uspostavom civilizacijske i kulturne nadmoćnosti, visoko rusko društvo takvu istu identitetnu tvorbu prihvaća radi zadovoljenja svojih projekivnih potreba vezanih uz zaborav licemjerne lažnosti vlastitog jastva.⁹ U ozračju hipokrizije Mašan počinje funkcionirati kao hodajuća fikcija koja gubi svoj čar egzotičnosti i krvološtva ako se poništi olakšavajuća iluzija samozaborava diktirana hegemonijskim nametanjem subalteriteta – podređene “drugosti”:

U oči tih žena vidio sam želju da me dodirnu i vide jesam li stvaran, da me potegnu za ruku ili pomiluju po kosi, ali to sebe nijesu smjele dozvoliti. Kad bi im kaza da sablja koju nosim za pas nije nikoga posjekla i kako Crnogorci sa domaćijem Turcima već dvades i koju godinu žive ka da nikad nijesu ratovali, onda bi okretale glave, odile i tražile novo krvoločno društvo; tada više za njih nijesam bio nešto novo, egzotično i krvoločno, no sam postaja dio njih koji su pokušavali bar na trenutak pobjeć od samijeh sebe u priče o junačkim djelima i podvizima, kad već nijesu mogli skupiti snage da i sami nešto učine (44-45).¹⁰

Donovićev roman zanimljiv je upravo po uspostavljanju viđenja sličnosti i razlika među razmatranim etničkim, kulturnim i civilizacijskim entitetima. Važnim se zato čine i odbljesci bačeni na poantirano uočene paralele između Kavkažana i Rusa s jedne strane te s druge Crnogoraca i Srba. Unatoč kulturološkim razlikama, jednakost društvene i povijesne pozicije ugnjetavanosti uzrokuje Mašanovo simpatiziranje dostojanstva i samostalnosti kavkaskih plemena pa susret dvaju udaljenih, a opet sličnih kulturnih rubova blagotvorno djeluje na pripovjedačevo osvješćivanje bitnih elemenata vlastitoga i kolektivnoga identiteta. Prema Mašanu više se identitetnih sličnosti može pronaći između Kavkažana i Crnogoraca, nego između Crnogoraca i Rusa. Unatoč religijskoj i slavenskoj istosti te gravitiranju istom političkom centru – Rusiji – religijska različitost

⁹ Jer, po Mašanu, dama ne može istodobno biti poštena i bludničiti, a gospoda se i uznositi i podvoditi mladiće bludnicama (44).

¹⁰ Mašan nije nimalo naivna figura jer postupno postaje svjestan pravila “igre” koju polako počinje okretati u svoju korist jer prisilnu kostimografiju i nametnute društvene obveze sagledava u svjetlu mogućnosti potajnoga propagiranja slike crnogorstva kakvom ju sam poima i kakvu priželjkuje da ju drugi napokon vide.

kao što je muslimanstvo¹¹ Kavkažana, asocijativno vezano uz turski kompleks, nije dovoljno presudna za hipostaziranje razlike. Odlučujućom se pokazuje egzistencijalna uvjetovanost i sličnost nezavidne povijesne marginaliziranosti Crnogoraca i Kavkažana – “malih naroda” (75), kako ih imenuje plemenski vođa Hamadan kan, suprotstavljenih gramzivosti tzv. “velikih naroda” poput Rusa i Turaka: “I jedni i drugi oće osvajanja na brzinu, žele ugrabiti što više za svojega života da bi poslije generacije pripovijedale kako nije bilo vladara i ratnika koji su više učinili za svoj narod i svoju državu od njih, a pritome ne razmišljaju kolike žrtve se prilažu radi zadovoljenja njihove sujete i da ih zbog tih žrtava njihovi narodi više mrze no što ih vole” (75).

Osim prokazivanja pretendiranja imperijalnih sila na osvajačku nadmoćnost, vidljiva je i njihova težnja za imperativom pozitivne memorabilnosti. Međutim, u prokazivanju ultimatumata divinizirane memorije u svrhu ciljane akumulacije moći kan osviješteno negira diskurs “velike naracije” koji proizvodi ideje o “velikim” i “malim” narodima. Takvi idejni nanosi neutraliziraju se u iznesenom govoru Hamadan kana koji govori o pravima i snazi “malijeh naroda” te prividnoj jakosti “prava jačega” (75). Pored toga, on posredno uočava nemogućnost identitetnoga utemeljenja dvostrukoga kulturnoga ruba – kavkaska plemena rubna su zemljopisno / kulturno i u odnosu na ruski i turski politički / kulturni centar. Naime, rusko zanemarivanje izgradnje identifikacijskih točaka kavkaskih plemena, kao što su škole i džamije, potom uskrata ovlasti te inzistiranje na ratničkom mentalitetu koji silom nameće pozitivnu memoriju opet na štetu kulturnoga ruba, u zbilji posljeduje krhkom i nestabilnom zemljopisnom granicom. Nju Hamadan kan, uz pretpostavku spomenute potpore tvorbi identiteta, zamišlja kao “mirni Kavkaz koji bi bio sigurna zaledina ruskoj granici prema otomanskoj imperiji” (75). Kavkažanin očito uviđa da u tom slučaju artikulacija pozitivne memorije: “Danas bi imali ljude koji se dive njihovoj moći i izdižu je do zvijezda” (75), ne može biti spojiva s ikakvom politikom kulturnoga imperijalizma. Naravno, takva je politika svaka ona koja doslovnu velikost i malenost potencira i simbolički. Time

¹¹ Zanimljivo je da Mašan i sam u početku podliježe stereotipizaciji kao konceptualnom kategoriziranju pa muslimansku vjeru jednostranu izjednačuje s pripadnošću Turcima općenito: “Reka sam mu i to da mi prije pedeset godina niko ne bi vjerova da ću bez oružja sjediti sa Turčinom i pit vino za istijem astalom, a kamoli da ćemo se bratski izljubit” (74).

se ozakonjuje imaginiranje o “velikim” i “malim” narodima budući da procesi neravnomjernog i neravnopravnog uvećavanja (maksimizacije) i smanjivanja (minimizacije) na čitavoj ljestvici ubrojivih značenja projiciraju cijeli niz odnosa poput, primjerice, sljedećih: *superiornost* – *inferiornost*, *razvijenost* – *zaostalost*, *bogatstvo* – *siromaštvo*, *snaga* – *slabost* itd.

U tako postavljenoj konstelaciji analogije između Crnogoraca i Kavkažana nameću se postojanjem brojnih jednačenja u samom tekstu. Tako kapetan Gligorić Mašana preporučuje za pregovarača s kavkaskim plemenima jer im je u svojoj navodnoj “poludivljosti” mentalitetno posve blizak; uhvaćeni Kavkažani također znaju biti pokazivani u ruskoj prijestolnici kao utjelovljenja divlje egzotike; kavkaska plemena prema mjesnim legendama baštine nasljeđe plemena Alana koji su imali ulogu obrambenog štita od prodiranja azijskih horda u Europu (slično odnosu Crna Gora – Turska); zatim zemljopisna brdovitost i Kavkaza i Crne Gore; izloženost podvrgavanju političkom i kulturnom imperijalizmu (Kavkaz ≠ Rusija, Turska; Crna Gora ≠ Turska, Austrougarska, Srbija); nedovršenost procesa krajnjeg utemeljenja nacije, države, jezika; status kulturne / političke rubnosti itd. Međutim istost također nije pojednostavnjeno totalna jer i ona zbog civilizacijskih uvjetovanosti odstupa u određenim elementima, npr. kad se uspoređuje ciljane rusizacija kavkaske djece s crnogorskim „poturicama“. Naime, poturice zbog vrlo rane dobi odlaska nemaju osjećaj identiteta koji u mnogo višem postotku čuvaju oteta djeca zrelije dobi iz kavkaskih plemena.

S druge strane, zanimljivim se može učiniti način Mašanova imaginiranja elemenata pripadnih drugačijim kulturnim kontekstima unatoč postojećim sličnostima. Vidljivo je to ponajprije u vanjskim opisima likova prožetima indikativnim značenjskim utisnucima proizašlih iz Mašanove interpretativne vizure. U tom smislu vrlo su važna dva fizička opisa. Prva značajna deskripcija odnosi se na ruskog cara: “Ima je neki oštri, ledeni pogled koji je moga bit opasniji od ruske zime. Bio je visok i pravoga držanja, žut – pravi Rus” (49). Drugi opis vezan je uz prvi susret s Hamadan kanom: “Bilo ga je divno videt – ličio je na turske junake iz našijeh pjesama. Sav je bio okićen zlatom, roba prošivena zlatnijem trakama i turban isto tako, dugačka puška i drška od noža bile su ukrašene zlatom, srebrom i sedefom, a na noge je nosio opanke” (62). U opisu mladog ruskog cara istaknut je najpoznatiji oblikujući klišej ruske nacije

vezan uz katakterističnu zimovitost pa asocijativno i uz zimsku ratnu “taktiku” koja je Rusima osigurala pobjedu u ratu protiv Napoleona. Tako se internacionalno najpoznatiji simbol otpora – ruska zima – “ubojito” zrcali u carskim očima, a opisu se na temelju izdvojeno uopćenih fizičkih karakteristika pridružuje i kvalifikacija “pravi Rus”.

Iako je *Ogledalo* protkano negativnim shvaćanjem misaone i jezične klišeizacije, ne može se ne uočiti makar i podsvjesna težnja da se pokaže nemogućnost otpora zaključivanju nastalom pod utjecajem snage stereotipâ koji svoj djelatni potencijal ne otkrivaju toliko istinitošću svojega sadržaja koliko enormnošću izražajne moći (Szabó, 2006: 18). Tromost mišljenja pod utjecajem naslijeđenih spoznaja prisutna je u Mašanovu rezoniranju o kavkaskom starješini koji se kao objekt novoga razumijevanja, dakle recepcijski, poima s uporištem u mehanizmu stereotipa: “ličio je na turske junake iz našijeh pjesama” (62). Mašan je u susretu predstavnik ruske vlasti pa se Hamadan kan isprva i čudi njegovom interesiranju za kavkaska ratnička odijela. Doživljaj odjeće kao izvanjskosti u susretu s nepoznatim prelama se kroz optiku iskustveno poznatoga pa se može reći da postaje i dijelom procesa spoznajnoga pripitomljavanja koje katkad poprima i kolonijalne definicije, npr. kad Mašan jezik kavkaskih plemena naziva “tandara mandara jezik” (69).

Razmišljanje o stereotipu ne bi smjelo uključivati stereotip o stereotipu kao “preoblikovanju opažanja s pomoću starijih tipologija ponašanja koje su većinom iščitane iz vlastite kulture” (Stanzel, 1998: 73).¹² Stereotipi ne nastaju naknadnim pripisivanjem značenja onomu što je zamijećeno, odnosno oni nisu izvanvremenske kategorije. Dakle, takvi oblici mišljenja nisu oslobođeni temporalnosti budući da se ona u tvorbi stereotipa preokreće u nadvremensko te “poznatome odriče svaku mogućnost promjene i prema tome nestaje u utopijskome savršenstvu značenja” (Szabó, 2006: 17). Iz primjera s Hamadan kanom razvidno je također da je djelovanje stereotipa značenjski neobvezno, tj. ambivalentno. Njegova se aktivacija u situacijama komunikacijskoga dijaloga u Đonovićeve romanu otkriva kao o njemu ovisno kulturno pozicioniranje (uporaba stereotipa u susretu s kanom), a u situacijama razotkrivanja

¹² Citirano prema: Szabó, Ernő Kulcsár. 2006. Tragovi neraspoloživog? O spoznajnom doprinosu stereotipa. U: *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. Dubravka Oraić Tolić / Ernő Kulcsár Szabó. Prijevod: Milka Car. Zagreb: FF press. Str. 13-27.

njegove monologične isključivosti aktivan udio pruža ideološka pozicija Mašana-pripovjedača pa će ona biti uglavnom eksplicitno osporavalački utemeljena u kritici nesavladive epske svijesti u korijenu jezičnoga razumijevanja i konstituiranja zbilje: “Kako bi ti povjerova ministar strane države da te oni [Srbi] ugnjetavaju i da ti pale kuće kad je njima dosta, samo da pokažu naše pjesme u kojijema smo ih onako opjevali i podigli na takve visine. Nije li to njihovo najubojitije oružje, nije li svaka napisana riječ sto puta ubojitija od svakojega metka; ona ostaje vječno, a metak prozuji, pogodi nekoga ili promaši i nestane” (108).

Pisani trag ponikao iz vlastitoga kulturnoga kruga diktira emocionalnu stimulaciju oživljenu simboličnim svijetom narodne epike koja se uvjeravalački propagira i u školskom okruženju (pre)odgoja: “Učili su nas da drukče i ne može bit ljudima srpske krvi i da naši prađedovi, čijima je žilama tekla srpska krv kosovskih junaka, nijesu mogli spjevat onakve pjesme da su drukče činili” (23). Posvećujuća idealizacija pokazuje svoju moć manipulacije racionalizacijom u okvirima isključivo pozitivnoga znanja: “Mnogo smo mi idealizovali taj narod, mnoge smo pjesme i bajke čuli o njima i to su nam bila saznanja o jednome narodu” (95). Racionalizacija po narativnim predlošcima usmenoknjiževnoga svijeta isključiva je upravo zbog svoje plošnosti, tabuiziranosti, redukcionizma, pojednostavnjenja i tendiranog cenzorstva koje eliminira negativne primjere epske egzistencije i znanja o njima: “Ruska saznanja o Crnoj Gori bila su stara po pedeset godina, a naša o Srbima zaustavila su se u vrijeme Miloša, Lazara i drugih junaka toga doba... Da smo spominjali Brankovića, koliko smo pjevali o Obiliću danas nam se ove stvari ne bi događale” (96).¹³ Može se zaključiti da pripovjedač nije toliko kritički usmjeren na potpunu dekonstrukciju epskogenoga diskursa, koliko na pogubnost jednoobraznoga oblikovanja lažno uzorite fikcije. Lažnost takvih fikcija nije samo ograničena na usmenu epiku, nego na svaki izmišljajući diskurs koji manipulira činjeničnostima, ponajprije njihovom hiperbolizacijom i približavanjem fantastici.¹⁴ Priče kadeta u ruskoj školi

¹³ Rekonstrukciju načina i motivacije s kojom je vladika Petar II. Petrović Njegoš stvorio crnogorski kult Miloša Obilića kao i raščlanjenje sociopolitičkoga konteksta u kojem je Obilićeva divinizacija zadobila mitske dimenzije v. u: Radojević, Danilo. 1988. O pojavi lika Miloša Obilića kao mitskog junaka u svijesti Crnogoraca. U: *Ars*, 1, 83-98.

¹⁴ Mašan se pita: “Uopšte, ima li istine koja nekoga veseli i odgovara mu, a da drugoga ne pogađa; ima li pare sa dva lica ili svaka mora imat lice i naličje” (106).

uzdižu pričatelje na razinu jednog Vuka Mandušića i Mirka Petrovića pa je bilo teško “razabrat granicu između istine i ljucke mašte, pošto su te priče toliko puta ispričane da je i najveća laž poprimala oblik prave istine” (56). Svijet predimenzionirane ljudske mašte koja namjerice iskrivljuje zbilju ironizira se usporedbom takvih iskaza s onima epske prirode: “E, sad, ako bi moga povjerovat da Marko Kraljević može zlatnijem šestoperom pod oblake potrefit vilu Ravijojlu, onda bi moga povjerovat i polovini ovijeh priča” (56-57).

Ako se misaonost u *Ogledalu* ne može unatoč kritici osloboditi epskoga duha, to isto vrijedi i za jezik koji je prožet riječima, izrazima i frazemima tipično narodnoga podrijetla: “od kad je svijeta i vijeka” (171), “njihovo poštenje i obraz” (95), “svijetlo oružje” (72), “bijeli svijet” (138), “pošto bi greota bilo” (53), “Junaci tih gora” [za Kavkažane] (60), “pa kad pođeš pred boga” (105), „zaraditi neku crkavicu“ (136); pa sve do tipično epski ponavljačkoga oblikovanja događajne građe: “Još se čuje plač od Taraboša do Mojkovca i Lovćena. Još se čuje lelek po Brdima i nahijama – lelek za mladošću i Crnom Gorom, još se čuje gruvanje turskijeh, austrijskijeh i srpskijeh topova (...) Još se čuje odjek neprijateljskih čizama i opanaka (...)” (97) itd.

(DE)KONSTRUIRANJE STEREOTIPA U AMERIČKOM KULTURNOM KONTEKSTU

Ontološki horizont tvorbe zbilje, granice i identiteta o Crnogorcima u *Ogledalu* obilježuje i sljedeću, Jovanovu naraciju u kojoj se protagonisti smješta na sasvim drugi kraj globusa – u Ameriku, kamo se masovno kretalo crnogorsko iseljništvo početkom XX. stoljeća. Njegova biografija metonimija je za sve crnogorske imigrante i radnike u pogubnim uvjetima rada u američkim tvornicama i posebice rudnicima u kojima su Crnogorci činili jednu od etničkih skupina u borbi za preživljavanje. I taj drugi dio romana, iako izmijenjenoga pripovjedačkoga očišta, identitetno je ipak komplementaran prvom dijelu, no tu analogije izviru iz uspostavljenoga odnosa crnaca i bijelaca, tj. Crnogoraca i Srba.

Imigranti najprije na prekooceanskom brodu bivaju strogo klasno izdvojeni, a zatim odmah po dolasku u Ameriku doživljavaju zatvaranje u “karantinu” kako bi se vlasti uvjerile da ne donose zarazu i kako bi ih naučili osnovama engleskoga jezika koji postaje nositeljem oblikovanja njihova

novoga identiteta, barem što se tiče onih koji vlastiti jezik s vremenom posve zanemaruju. Izdavanje imigranata vezano uz mogućnost kliconoštva razvija se u globalnu metaforu stranosti koja je inače već uobičajena u romanima mlađih crnogorskih književnika kao što su: *Sin* (2006) Andreja Nikolaidisa, *Auschwitz Café* Dragana Radulovića i *Hansenova djeca* (2004) Ognjena Spahića. Mašan zato karakteristično konstatira sljedeće: “bježali su od nas ka da smo bili bolesni od kakve zarazne bolijesti i tada sam počeo uviđati da svijet u koji ja idem ne razlikuje ljude po tome jesu li dobri ili loši (...) već po tome koliko para imaju” (126).

Izdavanje je samo početak niza kulturoloških šokova kojima su iseljenici izloženi u dodiru s drugačijim civilizacijskim matricama. Jer živjeti kao Crnogorac u SAD-u početkom XX. stoljeća i odnositi se prema, primjerice, ženi u skladu sa značajkama sredine – izvorišne ili strane kao što je američka – značilo je biti s jedne strane proglašen “ženskom podrepušom” koju žena “mota kako oće” (130) ili divljakom zaostalih shvaćanja budući “da njihovo i naše vrijeme nije isto i ka da živimo na različite zvijezde koje nemaju veze jedna s drugom i čiji žitelji ne znaju ništa jedni o drugijema” (130). Američki san u Jovanovu izvjestiteljskom monologu pokazuje svoje lice i naličje. Naime, ispostavlja se da se radi o zemlji čija je snovitost građena na neiskrenim i iskrivljenim pričanjima crnogorskih povratnika koji ističući samo pozitivne strane bogaćenja u biti zasljepljuju zainteresirane za odlazak u Ameriku. Doista, i sam Jovan opisuje svoj prvi susret s blještavilom američkoga bogatstva retorikom karakterističnom za pojedinca čija se spoznaja svijeta gradila na usmenoknjiževnom iskustvu: “O blagu koje sam vidio tamo, prije toga sluša sam samo u pjesme iz starijih vremena kad su našijem gorama jezdili Ivan-beg, Balšići i prvi Petrovići” (139). Patrijarhalni kod duboko usađen u kolektivnu memoriju inhibitor je ne samo izražavanja emocija, nego i govorenja istine zbog ograničavajućih jezičnih pravila koja su zbog tabua rezervirana samo za deskribiranje vanjštine. Zato crnogorski povratnici izvještavanje o američkom životu jednostrano oblikuju retorikom uljepšavanja koja prešućuje bolest, patnju i “nejunačku” smrt:

Pričali su o čudima tehnike, o onome što je malo ko moga povjerovat, o lijepijema ženama, ogromnijema kućama, Nijagarinim vodopadima, lijepijema kafanama, bogatijem prodavnicama (...) ćutali su o rudnicima, prepunim barakama, stjenicama, prsloj robi, glibu, jadnoj hrani, žali za domovinom. Ćutali su o tome kako se po rudnicima gine zato što se ne zna rukovat dinamitom (...). Nijesu ni pomišljali da se požale nekome

kako im po svu noć škripe pluća izgorena rudarskom prašinom. Čitali bi o toj svojoj bolijesti kojoj nije bilo lijeka i tek kad bi ih postavili na mrtvački odar ljudi oko njih bi se zapitali kako to da danas tako mladi ljudi umiru prirodnom smrću (111).

Idealizirana Amerika postupno postaje prostor nepogodan za očuvanje crnogorskog identiteta pa u određenom smislu bezobzirnost kapitalističkog uređenja podređenog profitu od Amerike postvaruje svojevrsnu repliku “tamnice naroda”.¹⁵ Angažiranost pripovjedača izrazito je na djelu u pasažima koji su posvećeni opisivanju odnarođenja Crnogoraca unatoč sjećanju na tradiciju i domovinu. Tome doprinosi i usmjeravanje pozornosti na zaboravljanje jezika ukorijenjeno među mladima, nizak društveni status i položaj doseljenih u “zemlji s najviše prava”, ali koja se ostvaruju tek nadljudskim naporima i uz cijenu gubitka zdravlja. Povišena emocionalnost uzrokovana ogorčenošću dovodi do Jovanove retorike angažiranog borca za crnogorska prava, a takvi iskazi često su natopljeni romantičarskim klišejima i prispodobama o domovini kao napuštenoj udovici (150), plemenskoj krvi (174), crnogorskim ratnicima (158), prađedovskim kostima (150), problematici poturica (74) itd. Što se tiče formalne razine romana valja još svakako istaknuti kako je Đonović nastojao što vjernije lingvistički rekonstruirati crnogorski jezik XIX. stoljeća ne samo zbog jezične karakterizacije likova, nego i zbog simboličke težine koju ima umjetnički tekst zaokupljen politikom samoutemeljenja subjekta te njegovom uvjetovanošću sociokulturnim nanosima.

Nadalje, Jovana obilježuje strah od mogućnosti gubitka identiteta u bilo kojem obliku – jezičnom, zemljopisnom, tradicijskom, političkom, vjerskom. Pa ako je Mašanov susret s Kavkazom značio usporednicu crnogorskog pojedinca kao posrednika u dijalogiziranju dvaju civilizacijski različitih, ali identitetno bliskih prostora, Jovanov susret s SAD-om uspostavlja značenjsku razlikovnicu između crnogorskog doseljeništva i novoponudjenog kulturnoga okvira koji karakterizira potiranje crnogorstva, ali sada pasivnom asimilacijom i klasnim podvrgavanjem. Očito je Đonovićev cilj bio takvim jednačenjima naglasiti da se unatoč različitosti

¹⁵ Jovan ističe: “Trebalo je preživjet Ameriku, kako bi se jednom moglo pričat, ali iskreno pričat, kako nam je tamo i kako se patimo, ponižavamo i mučimo radi šake dolara i kore suvoga leba umočene u malo čaja, samo da bi nešto stekli i vratili se u domovinu da ostatak života provedemo ka ljudima, a ne ka robovi i stoka” (142-143).

društvenoga konteksta neke matrice izvorišnoga konteksta ponavljaju, npr. crnogorski otpor plaćanju danka Talijanima (Talijani = Turci), pripisivanje divljačkih sklonosti i surovosti Crnogorcima u Rusiji te njihov gubitak identiteta i podložnost kolonijaliziranju u Americi. Izravna komunikacija s Afroamerikancima, čiji se položaj definira analogijom, ne uspostavlja se, osim u rudokopima, zbog rasne segregacije i izdvojenosti nacionalnih / rasnih skupina koje se homogeniziraju unutar njih samih ili u sklop “standardnog” američkog društva. Naravno, s Afroamerikancima izvorno “očuvani” Crnogorci povezani su elementom egzotičnosti koja uočljivom postaje ne samo u očima Amerikanaca, nego i s motrilišta asimiliranih Crnogoraca koji se ne žele naviknuti na “jednoga đeda koji je izgleda ka da nije mrda iz katunske nahije (...) i mora da su ga mještani gledali ka kakvo čudo. Bio je obučen u crnogorsku robu i za pas mu je bio zataknut jatagan koji je mora skrivat kad izlazi na izvan, da ga ne bi uzaptili” (171). Upravo takav društveni status napadno je identičan onom Mašana i kavkaskih zarobljenika u ruskoj prijestolnici. Crnogorstvo kao razlikujuća “drugost” opetuje se i u Americi budući da se sličnost egzistencija potlačenih manjina gradi i na književnopovijesnoj memoriji jer je prezimenjak Igora Đonovića, Janko Đonović, u crnogorskoj lirici poznat po antologijskoj poemi “Crnci i Crnogorci” (1929) u kojoj se zvukovna sličnost označitelja rasnog i nacionalnog imena upotrebljava za naglašenije izjednačenje “crnaca” i Crnogoraca u kontekstu društveno-socijalne istosti u nehumanim uvjetima američkih rudnika.¹⁶ Istodobno se kritika američke kolonijalističke politike i izrabljivanja preslikava u crnogorske okvire isticanjem karakteristične pozicije liminalnosti u kontekstu domaćeg imperijalizma: “Danas smo ti mi crnci u sopstvenu zemlju. Danas nas Srbi gledaju ka crnce, ka nižu rasu, ka ljude nedostojne mjesta na koje se nalazimo” (155).

PROSTORNO-VREMENSKE ANALOGIJE

Na temelju analiziranih pripovijedanjem proizvedenih usporednica, moguće je uspostaviti njihov sažetak koji tvori sustav analogija cijeloga

¹⁶ “U plamsaj jutarnjeg sunca / koje se toplo izdigne / nad američkim rudokopima, / prođu praznim, / širokim ulicama, / između ostalih drvoreda, / k'o sjenke suvi, koščati, / sa budacima na ramenu / i vrućim hljebom u torbi, / Crnci i Crnogorci. // Pred njima rudnik, golem i žut, / i san o kolijevci na drugom kontinentu (...). (Đonović, 2006: 278) I dalje: “A kad na grlima podzemnih jama / žuta svjetlost karbituše utrne, – / Crnce i Crnogorce / zemlja vraća – / i jedne crne i druge crne” (Đonović, 283).

romana:

Kavkažani = Crnogorci	≠	Rusi = Srbi
		Rusi = Turci
		Talijani = Turci
Crnogorci = Afroamerikanci ("crnci")	≠	Amerikanci = Srbi

Sažeto rečeno, paralele se u romanu umrežuju, međusobno isprepleću i osvjetljuju s ciljem elaboriranja ontološkoga tvorenja identiteta ovisno o prostornim, vremenskim, ideološkim i drugim odrednicama njihove uspostave. Fluidnost, promjenjivost i krhkost samoutemeljenja, ali i strepnja pred temporalno-prostornom kružnosti, koja frustrirajuće ponavlja *status quo*, glavni su strahovi koji obilježuju naraciju obje fokalizacijske točke *Ogledala*. Zato je njihova retorika protkana vokabularom nacionalno-domoljubne patetike koja žestini unatoč ipak ne zapada u frazerstvo isključivosti,¹⁷ već samo diskvalificira vlast, režim, hegemoniju, izvor diktature i asimilacije, ukratko centar moći koji teži određujućem podvrgavanju i nasilnom rastakanju izvornoga identiteta. Upravo takvo pripovijedanje koje je Đonović još u uvodu romana pojasnio kao globaliziranje ili univerzalno kontekstualiziranje crnogorske partikularnosti, tj. kulturne posebnosti razlikuje *Ogledalo* od naizgled poetički i politički bliskog romana *Knjiga o Milutinu* (1985)¹⁸ srpskog pisca Danka Popovića. Spomenuti roman prekršio je tabu koji je u bivšoj Jugoslaviji postojao sve do osamdesetih godina prošlog stoljeća. Naime, Popović je u romanu dekonstruirao jugoslavenstvo nadomjestivši ga svojim narodskim, populističnim viđenjem "prave", "srpske" slike povijesti dovodeći u pitanje bratstvo naroda Jugoslavije stvaranjem antagonističke sliku o "nama" (Srbima) i "drugima" (Hrvatima, Bosancima, Albancima).

¹⁷ Zato Mašan napominje: "Moramo učiti našu decu da se vole s njihovijem narodom, ali ih moramo podučiti da njihovome režimu ne vjeruju ni riječi i da ga se paze ka od zmije otrovnice" (108).

¹⁸ *Knjiga o Milutinu* bila je izdavačka uspješnica u Srbiji osamdesetih godina XX. stoljeća jer je za manje od godinu dana tiskano dvadeset izdanja i prodano preko sto tisuća primjeraka knjige. U romanu se opisuje povijest Srbije od balkanskih ratova (1912–1913) do otprilike poslije Drugog svjetskog rata s motrišta srpskog seljaka Milutina.

Upravo je taj roman oslanjanjem na (re)produciranje međunacionalnih stereotipa ogledan uzorak na temelju kojeg je razvidno kako je tekstualno tumačenje povijesti, religije i etniciteta moglo krajem XX. stoljeća postati polje za nadograđivanje ratne propagande. Dakako, Đonovićev cilj nije bila proza koja bi stvarala netrpeljivost fetišiziranjem historijske nepravde učinjene Crnogorcima. Stereotipi o Crnogorcima poslužili su mu za kritiku procesa njihova štetnog opetovanja, a dekonstrukcija nekih od njih među ostalim za stvaranje pozitivne, i prema njemu “istinitije”, no nikako antagonistične imagološke slike. Ta projekcija stvorena je formiranjem konkurentne kulturne razlikovnice u odnosu na ostale nacije, tj. osiguranjem mjesta razlike koja bi bila dovoljno intrigantna i specifična da bi u sebi akumulirala kvalitetan i prepoznatljiv estetski potencijal. Uz to je zaključivo da navedeni sustav dihotomiziranja nije bio ideološki usmjeren prema njihovoj apsolutizaciji (npr. Crnogorci kao isključive žrtve, Srbi kao demonizirani tlačitelji itd.) budući da se u romanu posredno propitivala opravdanost inzistiranja na takvim polarizacijama ako one već zaista “prirodno” postoje.

Nadalje, posebnost crnogorskog nacionalnog kompleksa u *Ogledalu* je došla do izražaja različitim, katkad i dijametralno suprotnim prostorno-vremenskim prebacivanjima njegovih predstavnika te je zbog toga nužno analizirati i narativno perspektuiranje samoga romana. Određenje pripovjedačkih očista nije svedeno samo na dva do sada spomenuta izvorišta pripovjedalaštva u romanu. Znakovito je da su oba opisana kao fikcije glasa autora-pripovjedača koji je uočljiv u prvom uvodnom i završnom dvadeset i drugom poglavlju romana, a dijelovi tih poglavlja kurzivom su naglašeno izdvojeni od preostalih dijelova teksta. Pored toga, autorski narator javlja se na kraju četvrtoga i četrnaestoga poglavlja da bi, u prvom slučaju, opisao unutarne stanje likova (30), te da bi, u drugom slučaju, naznačio kraj Mašanove i početak Jovanove storije (112). Zanimljivo je da uvodni i završni ulomak, fokalizatorski pripadni spomenutom ekstrasrijegetskom pripovjedaču, imaju i karakteristike metakomentara jer se u njima naglašava:

- proces konstruiranja priče: “Ova pripovijest nastaje u iznajmljenoj sobi (...)” (9); “Priča nastaje noću daleko od tuđih, znatiželjnih pogleda” (10),
- fiktivnost likova: “Mogla je to biti bilo koja [planina] od njih, ali su se glavni junaci, po nagovoru autora, opredijelili za Konj građanski” (10),

- uspostavlja se komunikacija s impliciranim čitateljima izravnim obraćanjima: “Da se ne bi čitalac premorio od detalja (...)” ili “Ali vratimo se onoj maglovitoj noći kojom smo sve i počeli” (13),
- uspostavlja se zajednički obzor vrednovanja likova i priziva bliskost naratora i čitatelja: “Smrt je često vrebala naše junake (...) i ako smrt bude daleko od njih kao što je to večeras onda će poživjeti, poput starozavjetnih junaka, stotinama godina” (11),
- komentiraju se i opravdavaju naratorski postupci: “Pošto ste se složili da zajedno stignemo dovde, složićete se da zajedno zavirimo u njegovu glavu, da vidimo što radi, o čemu misli i što smjera. Ovaj naš poduhvat nećemo nazvati voajerizmom (...)” (182).

Narator također nudi dvostruko kronotopno određenje. Mjesto njegova stvaranja precizirano je kao iznajmljena soba u jednoj od novoprobijenih beogradskih ulica, gdje stvaralački mir zna poremetiti tek odjek “rijetkog rafala nekog razuzdanog polupijanog ratnika” (10). No ako je pisanje smješteno na početak ratnih devedesetih, radnja priče koja će se pripovijedati odvija se 1921. u zaklonišnom mlinu na crnogorskoj planinini Konj građanski. U tom kontekstu indikativnim se čini metakomentar u kojem je iskazana proizvoljnost i lako moguća zamjenjivost određenja prostora / mjesta radnje: “Glavno mjesto radnje nije ovaj grad [Beograd], mada bi to lako mogao biti, nego neka od planina u Crnoj Gori. Mogla je to biti bilo koja od njih, ali su se glavni junaci, po nagovoru autora, opredijelili za Konj građanski” (10). Relativizmu i zamjenjivosti prostornoga odabira na kraju romana pridružuje se i shvaćanje relativnosti lako zamjenjivoga vremenskoga određenja: “Ne napredujemo, ne mrdamo, a cijeli svijet hita u novi vijek. Amerikanci i Rusi šetaju po mjesecu, crnci se kandiduju za predsjednike, Kavkažani su davno dobili svoja prava, a mi drvimo o istim stvarima” (183). Takva proizvoljnost spacijalno-temporalnog definiranja svijeta romana u ulozi je naglašavanja u biti antičkog shvaćanja povijesti. Time se upozorava na motrenje crnogorske zbilje s filozofskog aspekta cirkularnosti povijesnih događaja, društvenih uloga i kulturnih pozicija. Svođenje različitosti vremena i prostora u Đonovićevu romanu na njihovu jednolikost temeljna su njegova karakteristika. No upravo na toj osnovi moguće je uspoređivati Đonovićev roman s ostalim primjercima historiografske fikcije u najnovijoj crnogorskoj prozi – npr. s romanom *Čuda i pokore* Ognjena Radulovića (1992) ili već spomenutim romanima Predraga Sekulića.

ZAKLJUČAK

Analiza imagoloških aspekata romana *Ogledalo* Igora Đonovića otkriva kako se semantika teksta autorskom intencijom usmjeravala prema specifičnim pripovjednim ciljevima koji osciliraju između želje za istodobnim potvrđivanjem europskosti i vlastitosti crnogorskog nacionalnog identiteta. U tom smislu analizirani roman reprezentira prijelaz crnogorske tekstualnosti iz funkcionalne ideologemičnosti jezičnog znaka u estetski utemeljenu antiideologemičnost pri čemu je pripovijedanje osim specifičnoj povijesnoj fabuli težilo realizaciji tekstualne dekolonizacije, odnosno dekonstrukciji usmenoknjiževnoga nasljeđa kao duboko ukorijenjenog civilizacijskog koda Crne Gore. No dekonstrukcija autostereotipa i heterostereotipa (homerski ideali rata i poezije itd.) neizbježno je posljedovala novim autostereotipima i heterostereotipima (kolonijalni mentalitet, neprestano stanje ratne sukobljenosti, američko-ruske političke usporednice itd.) pa se povratnom spregom povijesna građa mitologizirala. Stoga je demitologizacija posljedovala novom mitologijom jer se narativna dekonstrukcija jednog referentnog okvira transformirala u konstrukciju novog, favoriziranog područja referencije. Takve reperkusije mogu se interpretirati uzimanjem u obzor razmatranja osobitosti povijesnog razdoblja u kojem je roman napisan. Općenito govoreći, svijest o (ne)crnogorstvu bila je od 1996. kao godine tiskanja romana značajno zastupljena u djelima najmlađih romanopisaca. No nacionalna svjesnost ipak je bila zastupljena u zdravorazumskoj mjeri, tj. onoj koja ne šteti estetskoj fundiranosti teksta zbog njezine možebitno ciljane ideologemičnosti i neposredne apelativnosti. Takva stvaralačka pozicija utvrdiva je tim više što su se kolektivni problemi razmatrali kritički te se nisu neutralizirali isključivošću romantičarske divinizacije nacije. Budući da su pitanja poput naziva jezika te sporenja oko ostalih elemenata simboličke vrijednosti ostala aktualna i nakon proglašenja samostalnosti Crne Gore 2006, valja pretpostaviti da će u dogledno vrijeme nacionalna mitologija i njezina (re)valorizacija također biti bilo središnji bilo rubni, ali uvijek prisutan tematski izvor za romanopisce koji predstavljaju mlađe generacije crnogorskih pisaca.

LITERATURA

Bečanović, Tatjana. 2006. Poetizacija narativne paradigme u Bulatovićevom romanu *Crveni petao leti prema nebu*. U: *Savremena crnogorska književnost*. Ur. Vojislav P. Nikčević. Nikšić: Filozofski fakultet. Str. 347-363.

Bulatović, Miodrag. 1986. *Heroj na magarcu*. Beograd: Prosveta, "Vuk Karadžić", Mladinska knjiga, BIGZ.

Bulatović, Miodrag. 1986. *Rat je bio bolji: roman u četiri dela s epilogom*. Beograd: Prosveta, "Vuk Karadžić", Mladinska knjiga, BIGZ.

Cartledge, Paul. 1998. "The Socratics' Sparta And Rousseau's". <http://www.history.ac.uk/eseminars/sem23.html> (datum posljednjeg posjeta: 30. svibnja 2008).

Čagorović, Nebojša. **Carmichael**, Cathie. 2006. Constructing and Rethinking Montenegrin National Identity. U: *Narodna umjetnost*, 1, 59-74.

Donović, Igor. 1996. *Ogledalo*. Cetinje: Dignitas.

Donović, Janko. 2006. Crnci i Crnogorci. U: *Crnogorska moderna: Risto Ratković, Mirko Banjević, Radovan Zogović, Janko Donović, Stefan Mitrović, Aleksandar Leso Ivanović*. Priredio: Branko Banjević. Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Matica crnogorska.

Goldsworthy, Vesna. 2001. *Izmišljanje Ruritanijske imperijalizma mašte*. Prijevod: Vladimir Ignjatović i Srđan Simonović. Beograd: Geopoetika.

Hanžeković, Mate. 1938. *Junak pera. Književna studija o Mićunu M. Pavićeviću*. Zagreb: Tiskara Stunković i Poljak.

Jergović, Miljenko. 2004. *Dvori od oraha*. 2. izd. Zagreb: Durieux.

Jergović, Miljenko. 2005. *Gloria in excelsis*. Zagreb: Europapress holding.

Jovanović, Borislav. 2006. Najnoviji crnogorski roman: dekonstrukcija, autopoetika, diskontinuitet. U: *Savremena crnogorska književnost*. Ur. Vojislav P. Nikčević. Nikšić: Filozofski fakultet.

Lalić, Mihailo. 1990. *Lelejska gora*. Sarajevo: Svjetlost.

Nikolaidis, Andrej. 2006. *Sin*. Cetinje – Zagreb: Otvoreni kulturni forum, Durieux.

Njegoš, Petar Petrović. 1990. *Gorski vijenac*. Sarajevo: Svjetlost.

Oraić Tolić, Dubravka. 2006. Hrvatski kulturni stereotipi: Diseminacije nacije. U: *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. Dubravka Oraić Tolić, Zagreb: FF press (Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti). Str. 29-45.

Popović, Danko. 1986. *Knjiga o Milutinu*. Beograd: NIRO Književne novine.

Radojević, Danilo. 1988. O pojavi lika Miloša Obilića kao mitskog junaka u svijesti Crnogoraca. U: *Ars*, 1, 83-98.

Radojević, Milovan. 2001. *Dominik*. Podgorica: Crnogorsko društvo nezavisnih književnika.

Radulović, Dragan. 2003. *Auschwitz Café. Dystopia*. Budva: Drakar.

Radulović, Ognjen. 1992. *Čuda i pokore*. Beograd: Akvarijus.

Rousseau, Jean Jacques. 1978. *Rasprava o podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*. Zagreb: Školska knjiga.

Sekulić, Predrag. 2002. *Made in Yugoslavia*. Podgorica: Oktoih.

Sekulić, Predrag. 2004. *Harem*. Podgorica: Oktoih.

Spahić, Ognjen. 2004. *Hansenova djeca*. Cetinje – Zagreb: Otvoreni kulturni forum, Durieux.

Szabó, Ernő Kulcsár. 2006. Tragovi neraspoloživog? O spoznajnom doprinosu stereotipa. U: *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. Dubravka Oraić Tolić / Ernő Kulcsár Szabó. Zagreb: FF press (Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti). Str. 13-27.

Štiks, Igor. 2000. *Dvorac u Romagni*. Zagreb: Durieux.

Tolstoj, Lav Nikolajevič. 2004. *Ana Karenjina*. Prijevod: Stjepan Kranjčević. Zagreb: Globus media.

Jakov SABLJIĆ

**IMAGOLOGICAL ASPECTS OF THE IGOR ĐONOVIĆ'S NOVEL
*OGLEDALO***

Summary

Analysis of imagological aspects of the Igor Đonović's novel *Ogledalo* (1996) shows authors intention to direct textual semantics towards specific narrative goals which oscillate between desire to constitute Montenegrin national identity by means of reinterpretation its historical particularities and simultaneously by emphasizing its Europeaness. In that context Đonović's novel represents significant shift in recent Montenegrin literature from ideologically functional production to aesthetically based antiideological textuality. This paper also deals with Đonović's literary interests oriented towards textual decolonization, i. e. deconstruction of epical tradition as a deeply rooted civilisational code in Montenegro.